

Детерминисттик таанып-билүү усулдарынын өзгөчөлүктөрү жана алардын байланыштары

Макалада детерминизм, себеп жана шарт деген категориялардын негизинде калыптанган таанып-билүү чөйрөсүндө белгилүү мааниге ээ болгон усулдардын орду жана ролу анализденди.

Ачык сөздөр: детерминизм, детерминация, себеп, натыйжа, шарт, шартка көз каранды болгон кубулуш ж.б.

В статье анализируются роль и место методов имеющих определенное значение в сфере познания и формирующихся на основе таких категорий, как детерминизм причины и условия.

Ключевые слова: детерминизм, детерминация, причина, следствие, условие, обусловленное и др.

Детерминизм – бул көз каранды жана байланышта болгон кубулуштардын мамилелерин чагылдырат, ошондой эле шарттуулуктун объективдүү закон ченеми жөнүндөгү философиялык окуу. Материалист-детерминисттер дүйнөдөгү нерселердин ортосундагы бардык байланыштар объективдүү материалдык себептер аркылуу аракетте болушат дешет. К. Маркска чейинки бардык материалисттер метафизикалык көз карашты жактоо менен механикалык себептүүлүктү гана белгилешкен. Илимдин өнүгүшү жана коомдук тажрыйбанын байышы детерминизм жөнүндөгү маркстик-лениндик көз караштын тууралыгын далилдеди.

Буржуазиялык социологдор тарыхый кубулуштарды механиканын, физиканын, биологиянын жана психологиянын закондору менен түшүндүрүп, тарыхый процесстердин шартталган байланыштарын, коомдук кубулуштардын закон ченемин таанышат [1].

Детерминант түшүнүгү башкаларга караганда үстөмдүк кылып турган же үстөмдүккө ээ болгон окуяны, кубулушту, нерселерди, заттарды түшүндүрөт. Детерминантка баш ийген кубулуштар биринчиге көз каранды болот. Мисалы, экономиканы ала турган болсок, экономикада көп эле детерминанттар бар. Экономиканын локомотиви же болбосо кыймылдаткыч күчү өндүрүштүк күч болуп саналат. Өндүрүштүк күчтөр өндүрүштүк мамилелерге караганда үстөмдүк кылат жана өндүрүштүк күч – адамдан, эмгек куралдарынан, техникалык системалардан турат. Мисалы, космостук кемелердеги лабораторияда эң таза монокристаллдарды алууга мүмкүнчүлүк бар. Таза монокристаллдарды алууга бул жагынан космостук чөйрө, жер чөйрөсүнө караганда өзгөчө шарт түзүп бере алат. Ошондуктан, космостук кемелерде алынган монокристаллдар, электроникада эң чоң баага ээ болуп турат.

Коомду ала турган болсок, коомдо детерминант болуп, экономика мааниге ээ. Экономикада бир жылдык улуттук ички продукт түзүлгөнүнө карап, бюджет каралат, эгерде ички улуттук продукт аз түзүлсө, айлык-акыларга сөзсүз таасирин тийгизет. Себеби, экономиканын башка социалдык тармактарга доминант экендигин билгизип турат. Ал эми искусство, юриспруденция, спорт, социалдык тармак, оорукана, мектеп, институттар социалдык чөйрөлөргө кирет. Булар экономиканын өсүү ылдамдыгына, темпине, андан кийин анын өндүрүмдүү күчүнө, ченемине көз каранды. Тактап айтканда, детерминизм бул кубулуштардын ортосундагы көз карандылыкты, бири-бири менен болгон мамилени, байланышты жана мыйзам ченемдиктерин чагылтат.

Экономиканын да жалпы закон ченемдигине коррекция киргизет, б.а., өзгөртүү киргизип турат, детерминизм – коомдук кубулуштардын жалпы жактан, көз карандылык жактан мыйзамдардын аспегинде чагылтып жана таанып-билүү касиетке ээ.

Мыйзамдуу байланыш детерминизмдин бир элементи. *Мыйзам* – кайталанып туруучу, маңыздуу, зарыл мүнөзгө ээ болгон кубулуштардын бири-бирине болгон көз

карандылыгын түшүндүрөт. Ушундай касиетке ээ болбосо мыйзам – табияттын же болбосо коомдун мыйзамы деген касиетке ээ боло албайт. Мисалы, күн системасындагы планеталардын айланышы. Жер өзүнүн огунда сансыз айланат, андан кийин ошол эле учурда ал күн системасын айланып чыгат, ошондуктан бул мыйзамдуу кубулуш болуп саналат. Кайталанып туруусу мыйзам үчүн өтө керектүү касиетке ээ, кайталануу менен бирге маңыздуу, зарыл, жалпы касиетке ээ болуш керек. Мыйзамды курчап турган кубулуштардын көпчүлүгү башка мыйзамдарга кирет, ага баш ийет, ошон үчүн бир мыйзамга бардык кубулуштар кирбейт. Ошол кубулуштар менен мыйзамдын ортосундагы байланыштар көз карандылык болуп саналат. Ушулар дагы детерминизм деген түшүнүктүн кучагына таасир тийгизет жана детерминизм чөйрөсүнө кирет.

Детерминизм дегенде жалпысынан төмөндөгүдөй түшүнөбүз. Бир, эки же андан көп кубулуштардын ортосундагы байланыштарды, көз карандылыктарды, ошондой эле, маңыздуу жана зарыл түрүндө кайталанып турган кубулуштарды мисалы, жердин тартылуу күчү зарыл түрдө маңыздуу жана жалпылыгы бар эмеспи. Бардык кубулуштардай эле ракета асманга учканда жердин тартылуу күчүн жеңе албаса, ал космостук чөйрөгө чыга албай, кайра кулап түшөт. Космостук чөйрөгө чыгып кетиш үчүн анын ылдамдыгы өтө жогору болушу керек. Ошол эң чоң жогорку ылдамдык (минутасына 10 км.) ошондой учурда ракета космостун чөйрөсүнө өтө алат. Жердин тартылуу күчүн жеңүү мыйзамдуу, зарылдуу кубулуштарга кирет. Детерминизм ушундай кубулуштарды анализдейт. Өзгөчө айтып кетүү керек, детерминизм усулунун жалпы жактарын себеп жана натыйжа же болбосо, себептүүлүк усулуна таасир тийгизет [2].

Андан кийин, шартталган кубулуштардын ортосундагы мамилелер же болбосо шарт жана шартталган кубулуштардын мамилелери да детерминизмге кирет. Ошондой эле, функционалдык көз карандылыктардын бири-бирине болгон мамилеси, байланышы, көз карандылыгы детерминизмдин чөйрөсүнө жана структурасына кирет. Башкача айтканда, детерминизм себеп менен натыйжа, шарт жана шартталган, функционалдык жана системалык байланыштардын ортосундагы мамилелерди чагылткан эң жалпы окуу, усул болуп саналат. Бул усул эң чоң ролду ойнойт. Детерминизм эки баскычтан же болбосо эки түрдөн турат:

1. Лапластык детерминизм (механисттик детерминизм);
2. Диалектикалык детерминизм.

Лапластык детерминизм бир жактуу, анын көп эле жерде кемчилдиктери, ал эми диалектикалык детерминизмде андай кемчилдиктер жок.

Диалектикалык детерминизм азыркы табият таануу, коом таануу илимдеринде колдонулат жана чагылып турат. Азыркы детерминизм (диалектикалык детерминизм) бул жерде бир жактуу текшерилбеген бир нерсени өзгөчө абсолюттук түрдө чоңойтуп ийүү, кеңейтип ийүү деген кемчилдиктерден тышкары турат жана ошондой кемчилдиктери жок. Мисалы, лапластык детерминизмде мындай дейт: “Биз белгилүү бир заттын же нерсенин ылдамдыгын, максатын, анын багытын билсек, биз абсолюттук түрдө ошол заттын координаттын каякка барышын толук билип алабыз”. Андай детерминизм азыр колдонулбайт, бирок бардык нерселерди акырына чейин абсолюттук түрдө ачып бере турган бир дагы усул жок. Мисалы, аба ырайын аныктоого дүйнөдөгү эң күчтүү компьютерлер колдонулат. Бирок ошолор да аба ырайын толук бир жылга, бир айга так аныктай албайт. Башкача айтканда кубулуштардын бири-бирине болгон көз карандылыгы, закон ченемдиги өзгөрүп тура турган нерсе. Алар белгилүү жакка минус, белгилүү жакка плюс болуп калат. Так жүргөн кубулуш жок. Мисалы, жердин орбитасы орто эсеп менен 200 км га оң жакка, 200 км сол жакка өзгөрүп турат.

Байланыш деп бул бир нерсе же бир окуя менен экинчи, үчүнчү же болбосо төртүнчү ж.б. окуялардын ортосундагы мамилелерди түшүнөбүз. Байланышта көз карандылыкты эске албайбыз, көбүнчө анализденип жаткан кубулуштар тең статуста каралат. Мына биз жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү байланыштырып карасак, кимиси доминант, детерминант көз карандылыкта дегенин карайбыз. Себеби байланыш

кубулуштардын ортосундагы теңсиздикти бири-бирине болгон көз карандылыкты анализдей албайт.

Детерминизм жөнөкөй эле байланыш, мамиле дегенге караганда кубулушту, дүйнөнү терең жана тагыраак чагылтат, ошондой эле маанилүү, маңыздуу болот. Детерминизм көз карашы биологияда, физикада, медицинада, экономикада, тил таанууда, тарыхта, археологияда ж.б. бардык чөйрөлөрдө колдонулат. Детерминизмди билбей туруп биз дүйнөнү терең үйрөнө албайбыз. Биз жөн эле байланышы бар деп айтканыбыз менен көп нерсеге көңүл бура албай калабыз. Мисалы, планеталардын ортосундагы байланышты детерминисттик көз караш менен карасак, бул күндүн детерминант экенин биз билишибиз керек. Күн бардыгын өзүнө каратып турат. Күндүн нуру жерге, айга жана күндүн гравитациялык, б.а., тартылуу күчтөрү булардын орбитасына таасир тийгизет.

Илимде детерминация усулдарына бир эле детерминисттик усул эмес, анын чөйрөсүнө кирген детерминизмге негизделген усулдар бар. Алардын бири **себептүүлүк усулу** (причинный метод) – илимде, турмушта чоң мааниге ээ [3]. Себептүүлүк усулу төмөндөгүдөй элементтерден турат:

1. Себеп жана натыйжа;
2. Себептүүлүк мамиледен турат.

Себеп – ылайыктуу өзгөрүүлөрдү пайда кылган заттардын бир же бир нече элементтеринин өз ара аракеттерин көрсөтөт.

Натыйжа – өзгөрүү, өз ара аракеттешкен заттарда, элементтерде пайда болгон өзгөрүүлөр. Бир эле себеп бир канча натыйжа бериши мүмкүн. Себеп ички жана сырткы болуп экиге бөлүнөт.

Себептүүлүк – детерминизм усулуна караганда кубулушту терең анализдейт. Себептүүлүк усулу жөнүндө байыркы грек ойчулу Демокрит мындай дейт: “Персия падышачылыгынын ордунан көрө, бир себептүүлүктү билип алуу мага маанилүү” – деген. Себептүүлүк – себептин натыйжасында экинчи бир нерсе, кубулуш, процесс пайда болот жана башка нерселерге, кубулуштарга себеп болбогон эч нерсе жок. Себеп жалпы мүнөзгө ээ, ал убакыт менен тыгыз байланышта, ички жана сырткы себептер натыйжаны пайда кылат, бул себептин – натыйжа менен байланышын туюнтат.

Детерминизм системасына усул катары дагы *шарттуулук* кирет. Бул детерминизмдин экинчи элементи болот. *Шарт* – бул себепке жакыныраак кубулуш, бирок себеп боло албайт, ал мүмкүнчүлүк түзөт. Себептин келип чыгышына, пайда болушуна же жоголушуна шарт түзөт. Себептүүлүктү курчап турган нерсе шарт деп аталат. Шарт натыйжаны жаратпайт, өзү жарата албайт, себеп гана жаратат. Шарт себептин аткарылышына таасир тийгизет. Толук шарт бул кубулушту өзгөртөт. Толук эмес шарт өзгөртө албайт. Шарттын толук, зарыл жана маңыздуу болушу эң чечүүчү ролго ээ. Эгерде шарт толук болбосо, аз болсо себеп келип чыкпайт. Шарттардын түрлөрү бар: тышкы, ички, жалпы, конкреттүү, экстрималдуу, структуралык, генетикалык, зарылдуу, маңыздуу шарттар булардын бардыгы кубулуштарда эске алынышы керек [4].

Тышкы шарт биздин оюбузча таасир тийгизбегенге окшойт, бирок ал кубулушка эң күчтүү таасир тийгизе турган нерсе. Мисалы, абанын оптималдуу болушу же болбошу, күндүн оптималдуу ысышы же ысыбашы ж.б.

Коомдун ички шарты – экономиканын өсүшү, анын деңгээли же техникалык жактан камсыз болгону ички шартка кирет. Адамдардын аң сезимдүүлүгү, жоопкерчилиги, тартиптүүлүгү, коомдун өсүшүнүн ички шарты болуп саналат.

Эмгекке болгон жана бири-бирине болгон мамиле – коомдо карама-каршы болбош керек. Бардыгы бири-бирин таза колдоп, белгилүү максат үчүн, жеке кызыкчылык үчүн эмес жалпы коомдун өсүшү аркылуу колдосо, ошондо коомдун ички шарты таза жана күчтүү болот деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Ф. Энгельс. Диалектика природы. К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч. т.20.

2. Аскин Я.Ф. Философский детерминизм и научное познание. – М.: Мысль, 1977. – С. 188.
3. Бунге М. Причинность: Место принципа причинности в современной науке: Пер. с англ. – М.: Изд-во Иностран. Лит-ры, 1962. – С. 511.
4. Борзенков В.Г. Принцип детерминизма и современная биология (Методол.аспекты). – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С. 200.

**OSHGU Karabekov K.Ch.,2015-4 Dr. of philosophy Sciences, professor RSSU
S.S.Boitoeva, graduate student, OshSU
saitovakg@mail.ru**

Methodical specialties of deterministic knowledge and their relationships

The article analyzes the methods of knowledge, formed on the basis of the knowledge categories of determinism, causes and conditions.

Key words: *determinist, determination, cause, consequence, conditions, caused and others.*